

Οι οικισμοί στη διάρκεια της παλαιοχριστιανικής περιόδου (χάρτ. 2)

Στη διαχρονική παρουσία των πόλεων μέσα στην ιστορία πολλές είναι οι συνθήκες που επέδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση του χαρακτήρα, της μορφής, της οργάνωσης και πολύ περισσότερο της διατήρησης της ζωής τους. Άλλοτε φυσικά αίτια και άλλοτε ανθρωπογενείς παράγοντες καθόρισαν πολύ συχνά την επιβίωση, την καταστροφή, την ακμή ή την παρακμή τους και δημιούργησαν σταθμούς στην πορεία τους. Η παλαιοχριστιανική περίοδος εξελίχθηκε σ' έναν απ' αυτούς τους σταθμούς καθώς συγκέντρωσε όλες εκείνες τις προϋποθέσεις που οδήγησαν στη μετάβαση από την πόλη της ύστερης αρχαιότητας στο βυζαντινό κάστρο με συγκεκριμένα σε κάθε περίπτωση χαρακτηριστικά. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια αυτής της περιόδου αποτελούν ίσως το πιο ενδιαφέρον και γοητευτικό στάδιο στην ιστορία των πόλεων καθώς οι βαθιές τομές που συντελέστηκαν σε πολιτικό, κοινωνικό και θρησκευτικό επίπεδο είχαν άμεση επίδραση στη διαμόρφωση του οικιστικού δικτύου και του πολεοδομικού ιστού.

Αυτή η ιδιαίτερα κρίσιμη και μεταβατική για τους οικισμούς περίοδος, στη διάρκεια της οποίας συντελέστηκαν πολλές αλλαγές στο εσωτερικό των πόλεων, επισημαίνεται συχνά από τους μελετητές της ιστορίας, σκιαγραφείται όμως σε ένα μεγάλο βαθμό και από τα αποτελέσματα των αρχαιολογικών ερευνών.¹ Σε πολλές περιοχές της Μακεδονίας, οι σωζόμενες ορατές αρχαιότητες σε συνδυασμό με τα ανασκαφικά δεδομένα μαρτυρούν τη συνύπαρξη νέων οικισμών με αστικά κέντρα που έχουν επιβιώσει από την αρχαιότητα.

Οι συνθήκες μέσα από τις οποίες συντελέστηκε αυτή η συνύπαρξη δεν είναι πάντα εύκολα αναγνώσιμες, τα τεκμήριά της όμως, όπου έχουν σωθεί, είναι ιδιαίτερα σημαντικά, καθώς μπορούν να αποκαλύψουν βασικές πτυχές και σταθμούς της ιστορίας των πόλεων. Την ώρα που ο μαρασμός του ειδωλολατρικού κόσμου συντελείται με αργούς αλλά σταθερούς ρυθμούς, η σταδιακή επικράτηση του χριστιανισμού έρχεται να μεταβάλλει δραστικά τη μορφή και τη δομή της αρχαίας πόλης. Από την άλλη, εξωτερικοί παράγοντες, όπως οι συνεχείς εχθρικές επιδρομές οδηγούν στην καταστροφή πολλών πόλεων και στη δημιουργία νέων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.

Η παράθεση των αρχαιολογικών δεδομένων που συνδέονται με την ιστορία κάθε εντοπισμένου οικισμού, αποτελεί βασική πηγή για τη μελέτη της ιστορίας του. Συγχρόνως, η επεξεργασία αυτών των δεδομένων, η οποία ακολουθεί, διαφωτίζει σε μεγάλο βαθμό τις αλλαγές που σημάδεψαν το οικιστικό δίκτυο της Μακεδονίας και αποκαλύπτει τις ιδιαίτερα πολύπλοκες συνθήκες, που επηρέασαν αποφασιστικά τη μορφή και την οργάνωση των παλαιοχριστιανικών πόλεων.

1. Το ρόλο των αρχαιολογικών δεδομένων στη μελέτη της ιστορίας των πόλεων έχουν ήδη επισημάνει στις μελέτες τους πολλοί ερευνητές, όπως ο Ostrogorsky (Byzantine Cities, 45–66) οι Kazhdan, Cutler (Continuity and Discontinuity, 437–441), ο Μπούρας (City and Village, 611–653), ο Vryonis (An Attic Hoard, 291–300), ο Foss (Archaeology, 469–486), ο Russell (Transformations, 137–154) και πολλοί άλλοι.

I Οικισμοί που επιβιώνουν από τους αρχαίους χρόνους

Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, στη διάρκεια των δύο πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων απολάμβανε μια μακρά περίοδο ευημερίας, ειρήνης και υλικού ευδαιμονισμού, που είχαν άμεσο αντίκτυπο στη μορφή, οργάνωση και εξέλιξη των πόλεων. Με το ρωμαϊκό στρατό να προστατεύει τα σύνορα, η άμυνα δεν αποτελούσε βασική μέριμνα στην καθημερινή ζωή των πόλεων και ως εκ τούτου, η ανοικοδόμηση και ενίσχυση των υφιστάμενων τειχών δεν ήταν η πρώτη προτεραιότητα των εκάστοτε αρχών. Στο πλαίσιο της ειρηνικής διαβίωσής τους οι πόλεις αναπτύσσονταν ως επί το πλείστον στις εύφορες πεδινές περιοχές και οι κάτοικοί τους δραστηριοποιούνταν στο να αξιοποιούν κάθε νέα οικονομική δυνατότητα που τους πρόσφερε η *raxa Romana*. Νέες ιδέες, τεχνικές και υλικά οικοδομής χρησιμοποιούνταν στην ανέγερση επιβλητικών οικοδομημάτων, μεγάλης συνήθως κλίμακας, τα οποία κοσμούσαν με πλούσιο διάκοσμο προσδίδοντας μια έντονη αίσθηση πολυτέλειας και μνημειακότητας στο δομημένο χώρο.²

Η παραπάνω πραγματικότητα επιβεβαιώνεται στο μέγιστο βαθμό μέσα από το παράδειγμα της Μακεδονίας, στα εδάφη της οποίας ιδρύθηκαν πολύ σημαντικές πόλεις του αρχαίου κόσμου, όπως οι Αιγές, η Πέλλα, το Δίον, η Αμφίπολη και οι Φίλιπποι. Η ευημερία και η άνθηση που γνώρισαν οι πόλεις αυτές στη διάρκεια των κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, σκιαγραφείται άριστα μέσα από τις ανασκαφικές έρευνες, οι οποίες έχουν φέρει στο φως πολυτελή οικοδομήματα, δημόσια, κοσμικά ή λατρευτικά, που εμπλούτιζαν τον πολεοδομικό ιστό εξυπηρετώντας τις ποικίλες ανάγκες των κατοίκων τους και εξασφάλιζαν στις πόλεις την οικονομική δύναμη που ήταν απαραίτητη τόσο για τη συντήρηση των κτισμάτων όσο και για τη διεξαγωγή των δημόσιων λειτουργιών.³

Η ακμή των πόλεων φαίνεται πως άρχισε να κλονίζεται σοβαρά όταν οι συνεχείς επιδρομές βαρβαρικών φύλων, όπως οι Γότθοι, οι Ερούλοι και οι Ούννοι, που κατέβηκαν από το βορρά και απειλούσαν τα βόρεια σύνορα της αυτοκρατορίας, από τα μέσα του 3ου μ.Χ. αι. άρχισαν να αποβαίνουν καταλυτικές για την επιβίωση και την εξέλιξη των πόλεων. Σε κάποιους από τους οικισμούς οι καταστροφές που προκλήθηκαν απ' τις επιδρομές αποδείχθηκαν καθοριστικές για τη συνέχιση της ζωής τους, ενώ σε όσους επέζησαν, η αποκατάσταση της ειρήνης συνοδεύτηκε από γενικότερες προσπάθειες ανασυγκρότησης και ενίσχυσης των τειχών τους.⁴

Ειδικότερα η Μακεδονία καθώς βρισκόταν στη διασταύρωση των κύριων οδικών αρτηριών που ένωναν το Βορρά με το Νότο και τη βυζαντινή Ανατολή με τη λατινική Δύση, κατείχε μια ιδιαίτερα στρατηγική θέση που προσέλκυσε από νωρίς το ενδιαφέρον των επιδρομέων. Από το 250 μ.Χ. μέχρι το 268 μ.Χ. οι μακεδονικές πόλεις, και ιδιαίτερα η Θεσσαλονίκη, γνώρισαν τέσσερις φορές τις επιθέσεις των Γότθων, τις οποίες αντιμετώπισαν με επιτυχία. Η τελευταία επιδρομή, η οποία έληξε με ολοκληρωτική ήττα των Γότθων στη Ναϊσό το 269, σήμανε για τις ρωμαϊκές πόλεις της *provincia Macedonia*, την αρχή μιας ειρηνικής περιόδου που θα διαρκούσε περίπου έναν αιώνα.⁵ Αυτό το διάστημα, στο β' μισό του 3ου αι., αμέσως μετά τις καταστροφές που προκάλεσαν οι Γότθοι στα αστικά κέντρα της εποχής, έγινε μια μεγάλη προσπάθεια επισκευής των τειχών και ενίσχυσης των αμυντικών συστημάτων των πόλεων.

Την εκτεταμένη προσπάθεια αποκατάστασης των κατεστραμμένων οχυρωματικών έργων που έλαβε χώρα στα τέλη του 3ου αι., αμέσως μετά τις καταστροφές που προκάλεσαν οι Γότθοι στα αστικά κέντρα της εποχής, αποδεικνύει η μελέτη των οχυρώσεων σε πολλές μακεδονικές πόλεις.⁶ Σ' αυτή την κρίσιμη για την επιβίωση των πόλεων περίοδο, όπου υπήρχαν εκτεταμένες ανάγκες για οικοδομικό υλικό, τα δημόσια χρήματα διοχετεύ-

2. Owens, *The city*, 121 κ.εξ.

3. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περιοχή της κεντροδυτικής Μακεδονίας (βλ. Καραγιάννη, Η Βέροια, 113 κ.εξ.).

4. Gregory, *Fortification*, 44.

5. Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 33–34.

6. Τσουρής, *Νεάπολις*, 420. Βελένης, *Τείχη Θεσσαλονίκης*, 57. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Ανασκαφή Δίου*, 164–166. Πέτκος, *Τείχη Βέροιας*, 272–273 κ.α.

1. Βέροια. Άποψη ΝΑ τειχών.
2. Δίον. Υστερορωμαϊκό τείχος.
3. Αμφίπολη. Δυτικά τείχη. Λεπτομέρεια.

ονταν περισσότερο στην ανέγερση και συντήρηση οχυρωματικών περιβόλων και λιγότερο στη συντήρηση δημόσιων κτιρίων,⁷ ενώ την ίδια ώρα, πολλά αρχιτεκτονικά μέλη από πρωιμότερα κτίρια «θυσιάζονταν» προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στις επισκευές των τειχών.

Στη Βέροια (εικ. 1), στο πλαίσιο των παραπάνω επισκευών που είχαν ως στόχο να καταστήσουν την πόλη οχυρή και ασφαλή μπροστά στο ενδεχόμενο νέων επιδρομών, ανοικοδομήθηκαν τμήματα των τειχών και χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό μαρμάρινα μέλη από προγενέστερα οικοδομήματα και επιτύμβια μνημεία.⁸

Ανάλογη ήταν η κατάσταση και στο Δίον, όπου στα μέσα του 3ου αιώνα, ενεπίγραφα μνημεία, αγάλματα και επιτύμβιοι βωμοί χρησιμοποιήθηκαν στις επισκευές του υστερορωμαϊκού τείχους της πόλης⁹ (εικ. 2).

Στην Αμφίπολη, στη διάρκεια του 3ου και 4ου αιώνα, λίγο μετά από τις επιδρομές, η προϋπάρχουσα αρχιτεκτονική κληρονομιά της πόλης, και κυρίως τα δημόσια κτίρια, οι στοές και τα μνημειακά συγκροτήματα λιθολογήθηκαν προκειμένου να εξασφαλιστεί οικοδομικό υλικό για το νέο τείχος της πόλης. Το τείχος της παλαιοχριστιανικής περιόδου, με τον τρόπο αυτό, κτίστηκε σε μεγάλο ποσοστό με σρολιά, όπως σπονδύλους κιόνων, κινόκρανα, γείσα, λιθόπλινθους, τρίγλυφα και μετόπες¹⁰ (εικ. 3).

7. Liebeschuetz, *The decline*, 39.

8. Πέτκος, Τείχη Βέροιας, 272–273. Brocas–Deflassieux, *Αρχαία Βέροια*, 35–36. Πέτκος, Καραγιάννη, Αρχαιολογικά ευρήματα, 159.

9. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Ανασκαφή Δίου*, 164–166.

10. Dunn, *From polis to kastron*, 402. Λαζαρίδης Δ., Ανασκαφές και έρευνες στην Αμφίπολη, ΠΑΕ 1983, 37. Ο ίδιος, Ανασκαφές Αμφίπολης, 357.

Σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, ανάλογα φαινόμενα χρήσης ως οικοδομικού υλικού παλαιών αρχιτεκτονικών μελών παρατηρούνται και στις περισσότερες μακεδονικές πόλεις που διασώζουν οχυρώσεις της περιόδου. Στη Θεσσαλονίκη, στην ανοικοδόμηση του θεοδοσιάνιου τείχους χρησιμοποιήθηκαν μαρμάρινα εδώλια από το στάδιο της πόλης¹¹ (εικ. 4), ενώ και στο τείχος της Έδεσσας, την περίοδο αυτή ενσωματώθηκαν μαρμάρινα επιτύμβια και αναθηματικά μνημεία από τα προγενέστερα νεκροταφεία¹² (εικ. 5).

Η απειλή όμως εχθρικών επιδρομών δεν έπαψε να υφίσταται τους αιώνες που ακολούθησαν, γεγονός που ανάγκασε τους εκάστοτε αυτοκράτορες και στρατιωτικούς διοικητές πόλεων να ενδιαφερθούν συστηματικά για την τοποθέτηση στρατιωτικών σωμάτων καθώς και για τη συντήρηση των τειχών και την ενίσχυση των οχυρώσεων. Το 376 μ.Χ. η κατάσταση έγινε ιδιαίτερα κρίσιμη όταν οι Γότθοι πέρασαν τον Δούναβη και εγκαταστάθηκαν στη Θράκη. Στη σημαντική μάχη που διεξήχθη στην Ανδριανούπολη το 378 μ.Χ. ο στρατός των Ρωμαίων αποδεκατίστηκε και ο ίδιος ο Βάλλης σκοτώθηκε, ενώ τα στίφη των βαρβάρων άρχισαν να περνούν από τη Θράκη προς το Ιλλυρικό. Μπροστά στην προοπτική μιας τέτοιας επέκτασης, ο Γρατιανός ανέθεσε στον Θεοδοσίο τη διοίκηση του ανατολικού τμήματος του Ιλλυρικού με άμεσο στόχο την απώθηση των Γότθων. Είναι η εποχή που εν αναμονή νέων επιδρομών ο Θεοδοσίος «*φυλακαῖς μὲν τὰ φρούρια καὶ τὰς τειχήρεις ἡσφαλίζετο πόλεις...*». Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας ανοικοδομήθηκε η οχύρωση του Δίου¹³ με την κατασκευή ενός νέου περιβόλου και ενισχύθηκαν τα πεδινότερα τμήματα του περιβόλου της Θεσσαλονίκης,¹⁴ η οποία αποτέλεσε ορμητήριο επιχειρήσεων κατά των Γότθων.

Στο τέλος του 4ου αι. και στις αρχές του 5ου αι., οι Γότθοι με επικεφαλής τον Γαϊνά και αργότερα τον Αλάριχο επιδόθηκαν σε νέες επιδρομές και λεηλασίες στην επαρχία της Μακεδονίας. Παρόλα αυτά, στη διάρκεια των επιδρομών των Γότθων και αργότερα των Ούννων του Αττίλα, δεν καταλήφθηκε καμία μακεδονική πόλη. Από το τέλος, όμως, της βασιλείας του Λέοντα (457–474) οι επιθέσεις των Γότθων του Θεοδέριχου υπήρξαν ιδιαίτερα δεινές και η αντίσταση των Βυζαντινών αδύναμη με αποτέλεσμα οι επιδρομείς ανενόχλητοι να λεηλατήσουν τα περίχωρα των Φιλίππων, να επιτεθούν στην Ηράκλεια Λυκηστική και να καταλάβουν τους Στόβους. Η κατάσταση φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη, γι αυτό και οι Βυζαντινοί αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν με τους Γότθους το 473 και να τους παραχωρήσουν δικαίωμα εγκατάστασης σε επτά μακεδονικές πόλεις, την Κύρρο, την Πέλλα, την Ευρωπό, τη Μεδιάνη,¹⁵ την Πύδνα, τη Βέροια και το Δίον. Η παραμονή τους στη συγκεκριμένη περιοχή, αν και δεν είναι γνωστό πόσο διήρκεσε, δεν ξεπέρασε τα δεκαπέντε χρόνια αφού το 488 ο Θεοδέριχος αναχώρησε για την Ιταλία με σκοπό την κατάληψή της.¹⁶

11. Βελήνης, *Τείχη Θεσσαλονίκης*, 57, 111.

12. Χρυσσοστόμου Α., *Τείχος Έδεσσας*, 167. Η ίδια, *Αρχαία Έδεσσα*, 63. Η ίδια, *Έδεσσα*, 90.

13. Στεφανίδου-Τιβεριίου, *Ανασκαφή Δίου*, 213.

14. Συγκεκριμένα, στο δυτικό περίβολο και σε επαφή με το ασθενέστερο ρωμαϊκό τείχος, κατασκευάστηκε ένα δεύτερο, εξαιρετικά ισχυρό, ενισχυμένο με πυκνά τοποθετημένους τριγωνικούς πύργους και μικρά μεσοπύργια διαστήματα. Το νέο τείχος καταλάμβανε όλο το πεδινό τμήμα από τη θάλασσα ως το ύψος της Αγίου Δημητρίου συμπεριλαμβάνοντας και τη Ληταία πύλη (Βελήνης, *Τείχη Θεσσαλονίκης*, 107–111).

15. Η πόλη δεν έχει μέχρι σήμερα ταυτιστεί με βεβαιότητα.

16. Τις πληροφορίες για την εγκατάσταση των Γότθων διασώζει ο ιστορικός Jordanes (*Κωνσταντακόπουλος, Ιστορική γεωγραφία*, 113–114).

4. Θεσσαλονίκη. Δυτικά τείχη.

5. Έδεσσα. Τείχη κάτω πόλης (Λόγγος).

Λεπτομέρεια.

6. Καβάλα. Γενική άποψη.

7. Τόπειρος. Άποψη οχυρωματικού περιβόλου (Ευγενίδου, *Κάστρα Μακεδονίας*, 58).

Τον 6ο αιώνα η Μακεδονία συνέχισε να απειλείται από τις εχθρικές επιδρομές. Το 540 πραγματοποιήθηκε μεγάλη επιδρομή Ουννικών φύλων, τα οποία πέρασαν απ' τον Δούναβη στο Ιλλυρικό και προσπερνώντας τη Θεσσαλονίκη, έφτασαν στην Κασσάνδρεια, την οποία λεηλάτησαν.¹⁷ Εννέα χρόνια μετά, οι Κουτριγούροι και οι Σλάβοι κατέλαβαν και κατέστρεψαν την Τόπειρο στα ανατολικά σύνορα της Μακεδονίας.¹⁸

Ύστερα από συνεχείς επιδρομές σχεδόν τριών αιώνων, οι οχυρώσεις των πόλεων είχαν υποστεί πολλές καταστροφές ενώ το αμυντικό σύστημα του κράτους ήταν εντελώς αποδιορθωμένο.¹⁹ Στην προσπάθειά του να ανασυγκροτήσει την άμυνα και να ενισχύσει στρατιωτικά τα σημαντικά και ευαίσθητα σημεία της ενδοχώρας, ο Ιουστινιανός υλοποίησε τότε ένα εκτεταμένο πρόγραμμα κατασκευής οχυρωματικών έργων²⁰ με πρώτο μέλημα την επισκευή των κατεστραμμένων τειχών. Τη μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα του Ιουστινιανού έχει καταγράψει ο ιστορικός του 6ου αι. Προκόπιος στο έργο του «Περί κτισμάτων», όπου μεταξύ των οχυρωμένων οικισμών που δέχτηκαν επισκευές στα τείχη τους, αναφέρονται η Νεάπολη (εικ. 6),²¹ η Τόπειρος (εικ. 7),²² η Κασσάνδρεια,²³ η Καισάρεια²⁴ και το Πέλεκον.²⁵

Οι επεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν στα αμυντικά συστήματα των πόλεων κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο με αποκορύφωμα τα μεγάλα οχυρωματικά έργα του Ιουστινιανού, αν και αφορούσαν άμεσα στην αμυντική προστασία τους, επηρέασαν σταδιακά αλλά αποφασιστικά τη μορφή και το χαρακτήρα τους. Οι πόλεις της ύστερης αρχαιότητας καθώς επιβίωναν σε μια περίοδο όπου η συνέχιση της ζωής τους ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την απειλή των εχθρικών επιδρομών, προσέλαβαν σταδιακά τη μορφή κλειστών, καλά οχυρωμένων οικιστικών συνόλων²⁶ που φιλοξενούσαν τους πληθυσμούς της υπαίθρου σε περιόδους πολιορκίας και εξυ-

17. Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*, 135. Παπάγγελος, *Κασσάνδρεια*, 201 κ.εξ. Ο ίδιος, *Χριστιανική Χαλκιδίκη*, 114.

18. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία*, 116.

19. Κωνσταντακοπούλου, ό.π., 117.

20. Κότσινα, *Βυζαντινή πόλη*, 74.

21. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων Δ'*, Β 279, σ.268. Λυχούνας, Τσουρής, *Νεάπολις-Χριστούπολις*, 33. Τσουρής, *Νεάπολις*, 417.

22. Προκόπιος, ό.π., Β 304, 14, σ.320-321. Τσουρής, ό.π., 423.

23. Προκόπιος, ό.π., Β 276, 21, σ. 260-261.

24. Προκόπιος, ό.π., Β 274, 9, σ. 256-257.

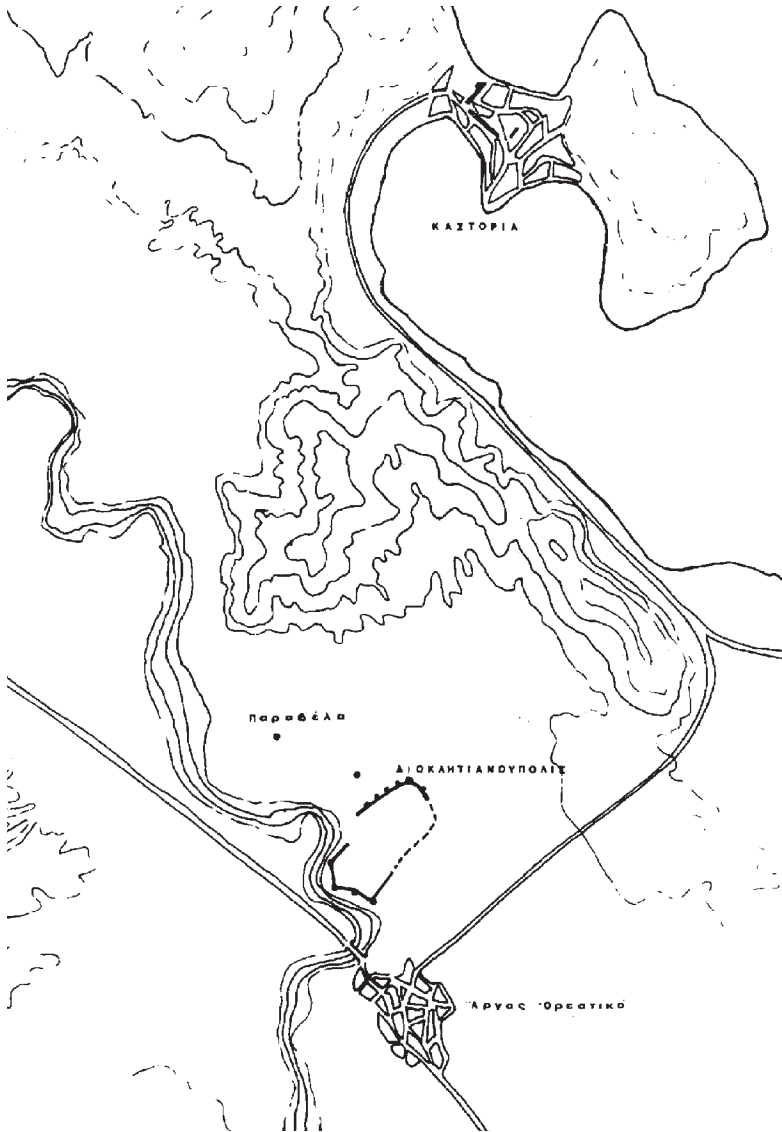
25. Προκόπιος, ό.π., Β 280, σ. 269.

26. Η έκταση των τειχών και η σχέση τους με την τοπογραφία κάθε περιοχής, διαμόρφωσαν μια ποικιλία οχυρωματικών συνόλων, τα οποία εξυπηρετούσαν τους αμυντικούς σκοπούς των πόλεων (Dunn, *Was there a militarisation?*, 705 κ.εξ.).

8. Άργος Ορειτικό Καστοριάς. Άποψη ΝΔ τμήματος τειχών Διοκλητιανούπολης. (Πέtkος, *Διοκλητιανούπολις, Οδηγός*, 10, εικ. 3).

Σχέδιο 1. Γενικό τοπογραφικό Διοκλητιανούπολης–Καστοριάς (Παπαζώτος, *Διοκλητιανούπολη*, 201, σχ. 1).

9. Καστοριά. Γενική άποψη.

πηρετούσαν τους αμυντικούς σκοπούς της αυτοκρατορίας. Το νέο φρουρικό χαρακτήρα των πόλεων διαπίστωσε άλλωστε και ο ίδιος ο Ιουστινιανός, όταν 10 χρόνια μετά την έκδοση της Νεαράς 38 (545), με την οποία επεχείρησε να αναζωογονήσει την τοπική αυτοδιοίκηση των πόλεων, ταυτίζει τις δύο έννοιες στη φράση *ἐν ταῖς πόλεσιν ἤτοι κάστροις*.²⁷

Στο μεταξύ όμως, στη διάρκεια της παλαιοχριστιανικής περιόδου, οι επιδρομές φαίνεται πως αποδείχθηκαν καθοριστικές για την επιβίωση και την εξέλιξη των οικισμών και σε ορισμένες περιπτώσεις οι καταστροφές που προκάλεσαν σήμαναν το τέλος της ζωής και την πλήρη εγκατάλειψη κάποιων πόλεων. Στην περίπτωση αυτή ανήκει η γνωστή από τις πηγές Διοκλητιανούπολη (εικ. 8). Για την ταύτισή της είναι γενικότερα επιστημονικά παραδεκτό σήμερα ότι λίγα μόλις χιλιόμετρα έξω απ' την Καστοριά, στη θέση Αρμενοχώρι, αναγνωρίζονται τα ερείπια του Αργού Ορεστικού, μιας από τις αρχαιότερες μακεδονικές πόλεις και έδρας του κοινού των Ορεστών κατά τη ρωμαϊκή εποχή,²⁸ την οποία ξαναέκτισε Διοκλητιανός μετονομάζοντάς τη σε Διοκλητιανούπολη²⁹ (σχ. 1). Τη μεγάλη ακμή που γνώρισε η πόλη κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες³⁰ φαίνεται πως αναχαίτισαν οι επιδρομές των Γόθων στα 395 και κυρίως των Οστρογόθων στα 480, οι οποίες επέδρασαν καταλυτικά στην εξέλιξή της πόλης προκαλώντας την καταστροφή και τη σταδιακή εγκατάλειψή της. Στη διάρκεια των επιδρομών, ο πληθυσμός είχε αρχίσει να εγκαταλείπει την πεδινή αυτή πόλη, η οποία αν και οχυρωμένη, δεν μπορούσε να του προσφέρει την απαραίτητη ασφάλεια.³¹

Όταν αργότερα ο Ιουστινιανός στο πλαίσιο του προγράμματός του για οχύρωση των συνόρων του κράτους, *τὸν Διοκλητιανουπόλεως ὑπεριδῶν χῶρον ἅτε που διαφανῶς ἐπέφοδον ὄντα καὶ πεπονθότα πολλῶ πρότερον ἄπερ ἐρρήθη, πόλιν ἐν τῇ νήσῳ ὀχυρωτάτην ἐδείματο, καὶ τὸ ὄνομα, ὡς τὸ εἶκος ἀφῆκε τῇ πόλει*.³² Η νέα πόλη που συνέχισε τη ζωή της ερημωμένης Διοκλητιανούπολης,³³ ιδρύθηκε στη χερσόνησο της λίμνης, ἢ Καστοριά ὠνόμασται, και οχυρώθηκε με τείχος που χτίστηκε στο λαιμό της χερσονήσου³⁴ (εικ. 9).

Στο διάστημα, ωστόσο, της περιόδου αυτής δεν ήταν μόνο η απειλή των επιδρομών που προσέδωσε νέο χαρακτήρα στη ζωή των πόλεων. Τους αιώνες που μεσολάβησαν από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τη βασιλεία του Ιουστινιανού, η διάδοση του χριστιανισμού συνετέλεσε αποφασιστικά στη μεταβολή της όψης και της εσωτερικής οργάνωσης των πόλεων της ύστερης αρχαιότητας. Πολλές από τις πόλεις της αρχαιότητας απέκτησαν έναν ιδιαίτερα έντονο θρησκευτικό χαρακτήρα καθώς μετατράπηκαν σε σημαντικά προσκυνηματικά κέντρα, βασισμένα στην οργάνωση της λατρείας προς τιμήν των αγίων και των μαρτύρων των πρώτων χριστιανικών αιώνων.³⁵

27. Λουγγής, Βυζαντινή πόλη, 39.

28. Σαμάρης, *Ιστορική γεωγραφία*, 149. Παπαζώτος, Διοκλητιανούπολη, 197 κ.εξ.

29. Μουτσόπουλος, Καστοριά, 254–474.

30. Μάρτυρες της ακμής είναι τα πολυτελή κοσμικά και λατρευτικά κτίρια του 4ου και 5ου αιώνα καθώς και τα λαμπρά ταφικά μνημεία που έχουν αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα με τις ανασκαφές στο χώρο (βλ. Πέτκος, *Διοκλητιανούπολη*, 3 κ.εξ. Παπαζώτος, *Διοκλητιανούπολη*, 195 κ.εξ.).

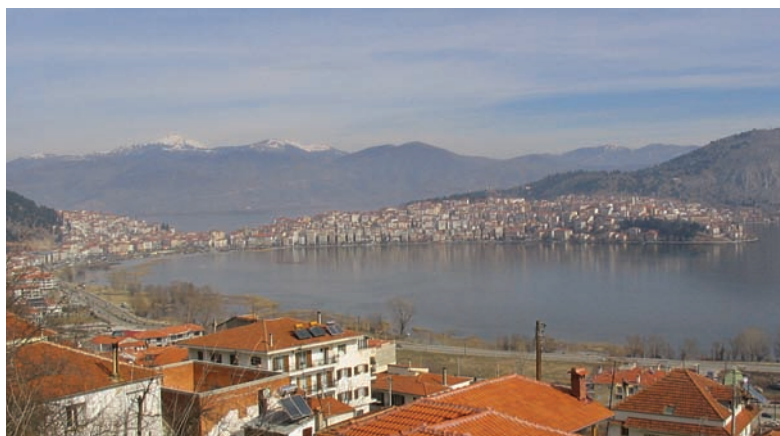
31. Πέτκος, *Διοκλητιανούπολη*, 13.

32. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων* Δ', Β 273, γ' 4, σ. 254–5.

33. Παπαζώτος, *Διοκλητιανούπολη*, 197–198.

34. Τσολάκης, *Οχυρώσεις*, 45–6 και Ο ίδιος, *Τοπογραφία*, 457.

35. Aleksova, *Loca Sanctorum*, 31 κ.εξ. Ρορονίτς, *Le christianisme*, 27–50.

10. Θεσσαλονίκη. Άγιος Δημήτριος. Άποψη από δυτικά. (Ι. Τουράτσογλου, *Μακεδονία. Ιστορία–Μνημεία–Μουσεία*, Αθήνα 1998, 96).

11. Φίλιπποι. Συγκρότημα οκταγώνου. Αεροφωτογραφία (Γούναρης, Γούναρη, *Φίλιπποι*, 67, εικ. 34).

Αναμφισβήτητα το σημαντικότερο θρησκευτικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής ήταν η Θεσσαλονίκη. Η ανάπτυξη της λατρείας του Αγίου Δημητρίου με κέντρο τον τάφο του αγίου προσέδωσε στην πόλη έναν έντονα προσκυνηματικό χαρακτήρα που συνδέθηκε άρρηκτα με την ιστορία της τους αιώνες που ακολούθησαν.³⁶ Η ανέγερση ενός τεράστιων διαστάσεων ναού γύρω από τον τάφο του αγίου αποτέλεσε σημείο αναφοράς στον πολεοδομικό ιστό αλλά και στη ζωή της πόλης, με πολλές εκδηλώσεις λατρείας να εξελίσσονται γύρω από αυτόν³⁷ (εικ. 10).

Γενικά, στις πόλεις της Μακεδονίας η εξάπλωση και εδραίωση του χριστιανισμού συντελέστηκε πολύ γρήγορα καθώς συνδέθηκε με την ιεραποστολική δραστηριότητα του Αποστόλου Παύλου. Τρεις από τις πόλεις–

36. *Αγίου Δημητρίου Θαύματα*. Karagianni, Pilgrimage Churches, 334, 336, 512, 513.

37. Για το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου βλ. ενδεικτικά: Μέντζος, *Άγιος Δημήτριος*. Bakirtzis, St. Demetrios, 175–192.

σταθμούς της περιουσίας του, οι Φίλιπποι, η Θεσσαλονίκη και η Βέροια ανήκουν στην επαρχία Μακεδονίας, έγιναν σύντομα έδρες επισκοπών και εξελίχθηκαν σε σημαντικά εκκλησιαστικά κέντρα της παλαιοχριστιανικής και αργότερα της βυζαντινής περιόδου. Στους Φιλίππους, ήδη από τα μέσα του 1ου αι. ιδρύθηκε επισκοπή,³⁸ ενώ κατά τη διάρκεια των επόμενων αιώνων η πόλη εξελίχθηκε σε σημαντικό προσκυνηματικό κέντρο για τις ανάγκες του οποίου ιδρύθηκε ένα λαμπρό εκκλησιαστικό συγκρότημα προς τιμήν του Αποστόλου Παύλου,³⁹ που περιλάμβανε ναό, ξενώνα προσκυνητών, λουτρό και στοές⁴⁰ (εικ. 11). Η ανέγερση στην πόλη τουλάχιστον έξι μνημειακών βασιλικών και άλλων πολυτελών οικοδομημάτων μαρτυρεί τη ραγδαία εξάπλωση που είχε η νέα θρησκεία στο πληθυσμό της περιοχής. Στη Βέροια, αμέσως μετά το πέρασμα του Παύλου δημιουργήθηκε η πρώτη χριστιανική κοινότητα,⁴¹ για τις λατρευτικές ανάγκες της οποίας οικοδομήθηκαν οι πέντε γνωστές ως σήμερα βασιλικές και το επισκοπείο. Και τέλος, η Θεσσαλονίκη, ως πρωτεύουσα από το 441 της υπαρχίας του Ιλλυρικού και της αντίστοιχης εκκλησιαστικής περιφέρειας, έπαιξε το σπουδαιότερο εκκλησιαστικό ρόλο απ' όλες τις πόλεις του Ιλλυρικού και έγινε πολύ σύντομα έδρα αρχιεπισκοπής.⁴²

Από τα παραπάνω μεγάλα αστικά και εκκλησιαστικά κέντρα των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, η νέα θρησκεία σύντομα διαδόθηκε και σ' άλλες πόλεις της εποχής, ώστε μέχρι το τέλος του 3ου αι. ο χριστιανισμός είχε διεισδύσει στις σπουδαιότερες πόλεις της επαρχίας Μακεδονίας. Τους δύο επόμενους αιώνες, από τον 4ο μέχρι τον 6ο αι., ιδρύθηκαν πολλές νέες θρησκευτικές κοινότητες και αρκετές μακεδονικές πόλεις, όπως η Έδεσσα, η Κασσάνδρεια, η Θάσος, οι Σέρρες, το Δίον και η Αμφίπολη⁴³ έγιναν έδρες επισκοπών.

Η Μακεδονία λόγω της γεωγραφικής της θέσης εξελίχθηκε σε κέντρο, απ' το οποίο ο χριστιανισμός εξαπλώθηκε σταδιακά και στις άλλες περιοχές της Βαλκανικής χερσονήσου. Οι οδικοί και θαλάσσιοι άξονες επικοινωνίας που διέσχιζαν τα εδάφη ή κατέληγαν στα λιμάνια της, λειτούργησαν ως κανάλια μέσα από τα οποία η νέα πίστη διαδόθηκε στον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο. Σύντομα, μέσω των εμπορικών συναλλαγών και των εκάστοτε στρατιωτικών μετακινήσεων που ήταν απαραίτητες για την υπεράσπιση των συνόρων του κράτους, η νέα θρησκεία, ακολουθώντας τους κύριους δρόμους κατά μήκος των ποταμών Βαρδάρη και Μοράβα, έγινε γνωστή και στις πιο απομακρυσμένες ορεινές περιοχές στο κέντρο των Βαλκανίων.⁴⁴

Η καινούρια πίστη όμως, δε διατηρήθηκε μόνο στο επίπεδο των φιλοσοφικών και θρησκευτικών αναζητήσεων αλλά αποτυπώθηκε στο δομημένο χώρο σηματοδοτώντας με αργούς αλλά σταθερούς ρυθμούς την αλλαγή στη μορφή και την εσωτερική οργάνωση των πόλεων της ύστερης αρχαιότητας. Στο πλαίσιο της νέας πραγματικότητας, ο χριστιανισμός αναδείχθηκε σε ισχυρό παράγοντα θρησκευτικής και πολιτικής εξουσίας και εισέβαλε στον αστικό χώρο με την ανέγερση κτισμάτων απαραίτητων να καλύψουν τις λειτουργίες και τις απαιτήσεις της νέας αυτής θρησκευτικής δύναμης,⁴⁵ η οποία σύντομα απέκτησε και πολιτική ισχύ. Τα πιο χαρακτηριστικά απ' τα κτίσματα που συνόδευαν κάθε θρησκευτική κοινότητα ήταν οι βασιλικές, τα βαπτιστήρια και σπανιότερα τα επισκοπεία. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι στο χώρο της Μακεδονίας σε 75 θέσεις έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί ανασκαφικά περισσότερες από 130 βασιλικές που ανάγουν την ίδρυσή τους στη διάρκεια της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα αποδεικνύουν ότι τα καινούρια λατρευτικά οικοδομήματα ενσωματώθηκαν στη ζωή των αστικών κέντρων που ήδη υπήρχαν και εντάχθηκαν στον – συχνά καθορισμένο από παλιά – πολεοδομικό ιστό. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα εν λόγω κτίρια ακολούθησαν αυστηρά τις διαθέσιμες χαράξεις, αλλά σε ειδικές περιπτώσεις τις κατήγγησαν ανάλογα με τις ανάγκες του συγκροτήματος.

38. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία*, 151.

39. Βλ. Μέντζος, Ζητήματα τοπογραφίας, 127–128,

όπου παρατίθεται η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

40. Bakirtzis, *Xenodocheion*, 367–371.

41. Κωνσταντακοπούλου, *ό.π.*, 155.

42. Ήδη πριν από τη σύνοδο της Νίκαιας (325) μαρτυρείται η παρουσία αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (βλ. Κωνσταντακοπούλου, *ό.π.*, 144–150).

43. Κωνσταντακοπούλου, *ό.π.*, 144.

44. Πορονίτς, *Le christianisme*, 45.

45. Λάββας, *Πόλεις*, 405.

Στο παραπάνω συμπέρασμα μπορούμε να καταλήξουμε παρατηρώντας την περίπτωση οικισμών με ήδη υπάρχοντα πολεοδομικό κάρναβο, όπως η Θεσσαλονίκη και οι Φίλιπποι. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, η ένταξη των βασιλικών παρουσιάζει συχνά αποκλίσεις από την παραλληλότητα του υπάρχοντος οδικού συστήματος, οι οποίοι χωρίς να θέτουν σε αχρηστία το σύνολο του πολεοδομικού ιστού συχνά οδηγούν στην κατάργηση δευτερευόντων δρόμων προκειμένου να «χωρέσουν» τα νέα ογκώδη κτίρια.

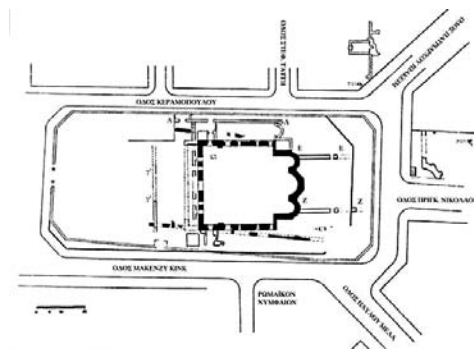
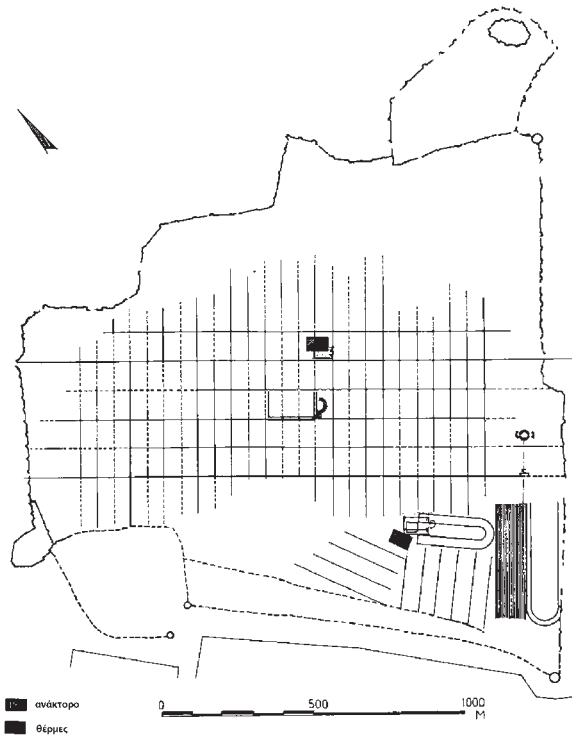
Όσον αφορά στη Θεσσαλονίκη, είναι γνωστό ότι η ένταξη των παλαιοχριστιανικών μνημείων στο υπάρχοντα ιστό, σε αντίθεση με τα κτίρια της ρωμαϊκής περιόδου (γαλεριανό συγκρότημα, αγορά) δε φαίνεται να ακολουθεί αυστηρά το ρωμαϊκό σύστημα των δρόμων.⁴⁶ Ενδεικτικά μόνο μπορούμε να αναφέρουμε ότι ενώ τα θεμέλια του κωνσταντίνειου κτίσματος στην Αγία Σοφία ακολουθούν τη στροφή που κάνει ο πολεοδομικός κάρναβος σ' αυτό το ύψος μέχρι την παραλία,⁴⁷ οι τοίχοι της παλαιοχριστιανικής βασιλικής αποκλείουν αισθητά από τον άξονα αυτό⁴⁸ (σχ. 2).

Σχέδιο 2.

α. Τοπογραφικό Θεσσαλονίκης (Βελήνης, Αδάμ-Βελήνη, Θέατρο, 246, σχ. 4).

β. Λεπτομέρεια πολεοδομικού ιστού στην περιοχή της Αγίας Σοφίας.

(Θεοχαρίδου, *Αγία Σοφία*, 33, σχ. 1).

46. Λάββας, ό.π., 409.

47. Για το θέμα της στροφής του πολεοδομικού άξονα στα παραλιακά τμήματα της Θεσσαλονίκης βλ. Vickers, *Town planning*, 240 και Βελήνης, Αδάμ-Βελήνη, *Θέατρο*, 248.

48. Μέντζος, *Αγ. Σοφία*, 201-202.